

Michael Maul

„KÉT TELJES ÉVEN ÁT KELLETT A KARNAGY HELYETT AZ ELŐADÁSOKAT MEGTARTANOM ÉS VEZETNEM”*

Megfontolások Bach 1740-es évekbeli hivatali státuszáról

Hans-Joachim Schulze 80. születésnapjára

E közlemény ajánlásának címzettje az új Bach-összkiadás jórészt általa koncipiált és megvalósított, 1963-tól megjelenő kiegészítő (I–III. és V.) köteteivel régóta nélkülözhetetlen és valóban alapvető segédeszközt adott a Bach-kutatás kezébe. Ezek a kötetek teljességükkel, használhatóságukkal és szerzőjüknek a Bach-dokumentumok kimondottan heterogén anyagában való jártasságával új kiadástechnikai mércét állítottak fel – nem csupán a zenészbiográfiák vonatkozásában.¹

Am mindama precizitás ellenére, amelyet Hans-Joachim Schulze a Bach-dokumentumok közzététele és kommentálása során tanúsított, a Bach életrajzában² tártogó „elkerülhetetlen hézagok” sora, illetve az a benyomásunk, hogy Bach a saját műveivel kapcsolatban „mély hallgatásba” burkolózott,³ változatlan maradt, és ezt a megszerkesztett kötetek csak még nyilvánvalóbbá tették. Így tehát a gyér dokumentumanyag gyarapítása a 21. századi Bach-kutatásnak is egyik központi feladata marad.

Miután számos elsődleges forrás – a magától Bachtól származó levelek és életrajzok – rég elveszhetett vagy meg sem íródott, a másodlagos forrásokat kell a ku-

* A tanulmány eredetije: Michael Maul: „Zwey ganzer Jahr die Music an statt des Capellmeisters auf-führen, und dirigiren müssen’. Überlegungen zu Bachs Amtsverständnis in der 1940er Jahren”. In: *Bach-Jahrbuch*, 2015. Leipzig: Neue Bachgesellschaft, 2015. A magyar fordítást a Neue Bachgesellschaft szíves engedélyével közöljük.

A döbelni levéltári iratokba való betekintéshez szükséges szíves engedélyért Stephan Siegmund lelkésznek és a döbelni lelkészi hivatalban dolgozó kollégáinak, továbbá a döbelni városi levéltár munkatársának, Uta Wiesnernek tartozom köszönettel. A „Bachs Thomaner” (Bach énekesfiúi a Tamás-templomban) elnevezésű projekt keretében végzett kutatásokat a Gerda Henkel Alapítvány támogatta.

1 *Bach-Dokumente. Supplement zu Johann Sebastian Bach, Neue Ausgabe sämtlicher Werke*. Bach-Archiv Leipzig [a továbbiakban: Dok].

2 Vö. H.-J. Schulze: „Über die ’unvermeidlichen Lücken’ in Bachs Lebensbeschreibung”. In: *Bach-Symposium Marburg*, 32–42.; ide: 32.; ld. még Dok III, Nr. 803.

3 „austernhafte Verschwiegenheit”: Paul Hindemith 1950-ben tett kijelentése, amelyet Schulze a Bach-Überlieferung borítószövegében idéz.

tatásba bevonni. Arra ugyanis van remény, hogy Bach kortársai, tanítványai vagy kollégái valamikor írásba foglalták a személyiségével és zenei gyakorlatával kapcsolatos, ma kincset érő információikat. Annak érdekében, hogy a megfelelő forrásokat egyenként azonosítsa, a lipcsei Bach-archívum néhány évvel ezelőtt hozzákezdett ahhoz, hogy szisztematikusan rekonstruálja annak a mintegy 380 diáknak az életútját, aki Bach kántorsága alatt a Tamás-iskolában tanult. Az a remény, hogy ennek során – különösen a közép-németországi tartományban – olyan anyagok is napvilágra kerülhetnek, amelyek magával Bachhal kapcsolatos újdonságokat is tartalmazhatnak, időközben valóra vált, az alábbiakban ismertetendő dokumentumban pedig váratlanul a Bach-életrajz egyik különösen nagy fehér foltjának, a zeneszerző 1740-es évekbeli kántori tevékenységének a kontúrjai bontakoznak ki.

Döbelnnek, ennek a Lipcse és Drezda között fekvő városkának az életében 1751. február 21-én véget ért egy egyházzenei korszak: több mint 50 éves szolgálat után elhunyt a helybéli kántor, Gottfried Fleckeisen, Johann Schelle idejében (1688–1697) a lipcsei Tamás-templom énekese.⁴ 72 éves kora ellenére Fleckeisen csaknem mindvégig el tudta látni a teendőit. Csupán életének utolsó évében kellett úgy éreznie, hogy „napról napra veszít erejéből”, s ezért halála előtt négy nappal még szerkesztett egy írást, amelyben nyugállományba vonulását kezdeményezte a városi tanácsnál, és azt kérte, hogy attól kezdve a „fia” helyettesítse; elsősorban azért, hogy – mint írta – „halálom után családom ne kerüljön siralmas körülmények közé”. Fleckeisen, úgy látszik, bízott benne, hogy a városházán helyt adnak a kérésének, és megszabadulhat ettől a „szomorú gondolattól”, annál inkább, mert négy fia, akiknek mindegyikét taníttatta, a városatyáknak már korábban is „a legnagyobb jótéteményeket” köszönhette.⁵

Fleckeisent halála megakadályozta kérvénye benyújtásában. Ezt elhunyt után veje, a döbelni quartus [az iskolának a rangsorban negyedik tanára – *a ford.*], Johann George Helbig tette meg. Kísérőlevelében Helbig azt is megírta, hogy sógora, Gottfried Benjamin Fleckeisen, a kántor beadványában említett „fiú” „dicsekvés nélkül kitűnő tenorénekes, és a humaniórákban alaposan képzett” személy, tehát „remélni lehet..., hogy jó tanító válik majd belőle”.⁶

Az immár édesapja nyomába lépő G. B. Fleckeisen, aki 1719. február 19-én született Döbelnben, a maga részéről két állásfolyamodványt nyújtott be, az egyiket német, a másikat latin nyelven (mindkét íráskép azt mutatja, hogy írójuk azonos azzal a személlyel, aki édesapja említett beadványát néhány nappal korábban megszerkesztette). Míg a latin nyelvű levéllel Fleckeisen nyilván csupán a nyelvtu-

4 R. Vollhardt *Geschichte der Cantoren und Organisten von den Städten im Königreich Sachsen* című műve szerint (Berlin, 1899, R/Leipzig 1978, 59.) Fleckeisen 1704-től 1751-ig volt kántor Döbelnben. Maga Fleckeisen 1751-et beleszámította az 51 szolgálati évbe; valószínű, hogy eleinte elődje, Johann Otto helyetteseként dolgozott, aki fél évszázadon át (1656-tól haláláig, 1704-ig) töltötte be hivatalát.

5 Az idézetek a döbelni plébánia levéltárában található beadványból valók: H 2934: *Acta des Cantorats nach Absterben Herrn Gottfried Fleckeisens zu Döbeln betr. Anno 1751*, f. 3–4.

6 Uott, f. 1–2.

dását kívánta dokumentálni,⁷ a német nyelvűben tanulmányainak vázlatos összefoglalásával szolgált. Ennek során figyelemre méltó érdemeket tudott elősorolni abból az időszakból, amikor a Tamás-iskola diákja volt, és részletekbe menően köszönte meg az addig eltelt időben szülővárosától kapott anyagi támogatásokat:

Tekintetes és Nagytiszteletű Uraim! Levelem megírására megboldogult atyám halála kényszerít. Ez a jámbor öreg, aki 51. éve vezette kántorként az itteni latin városi iskolát hűségesen és szorgalommal, életében szilárdan bízott abban, hogy halála után a helyére egyik fiát fogják kegyesen megválasztani. Mert megboldogult atyám emlékezetében gondosan megőrizte azokat a nagy jótéteményeket, amelyeket Tekintetes és Nagytiszteletű Uraimék az 51 év alatt részben iránta, részben gyermekei iránta tanúsítottak. Hol taníttathatta volna megboldogult atyám a négy fiát, ha a város jóságos atyái a legbökezőbb adományokban és stipendiumokban nem részesítették volna őket? Ami engem illet, kilenc éven át voltam a lipcsei Tamás-iskola alumnusa, és ugyanott négy évig szolgáltam a *chorus musicus praefectus*aként. Két teljes éven át kellett a két főtemplomban, a Tamás- és a Miklós-templomban a karnagy helyett az előadásokat megtartanom és vezetnem, és dicsekvés nélkül mondhatom, hogy megbecsülésre tettem szert. Öt éven át jártam a lipcsei egyetemre, és tanulmányaim végcélja elsősorban az volt, hogy Istent és hazámat egy iskolában szolgálhassam a nekem adatott tehetséggel. S miután Tekintetes és Nagytiszteletű Uraimék nem csupán további három fivéremet, hanem különösen engem halmoztak el az egyetemen a legnagyobb jótéteményeikkel igazán atyai és jóságosan, s így én bizonyosan hozzájuk tartozom; így hát ezúton is melegen ajánlom csekély személyemet...⁸

Fleckeisen hamarosan valóban reménykedhetett abban, hogy édesapja nyomába léphet: egyike volt annak a három jelentkezőnek, akit a városi tanács és a lelkész előtt megtartott kántorpróbát követően „zenélésben és daléneklésben” „jártasnak ismertek el”. Jóllehet a lelképásztor mindhárom jelölt esetében felrótta a pedagógiai képességek meglehetősen gyengeségét, a jegyzőkönyv szerint mégis így nyilatkozott Fleckeisenről: „amennyire látom, jó szíve van”.⁹ A döbelni szenátus végszavazásán azonban csekély többséggel egy másik pályázó, a lipcsei Christoph Friedrich Bennefeld kerekedett fölül.¹⁰ A döntő szempont, amely a javára szólt, az lehetett, hogy neki már valódi szakmai gyakorlata volt: Bennefeld akkor már négy éve működött a szomszédos Roßwein kántoraként. Bizonyára az is szerepet játszott a döntésben, hogy Helbig quartus az üresedés ideje alatt eleinte sógorának, Fleckeisennek a kinevezését követelte egyre élesebb hangon, hogy azután saját magát kezdje alkalmas jelöltként emlegetni. Ennek során egyre határozottabban hivatkozott egy szándéknyilatkozatra, amelyet korábban a városi tanács írásban állított ki

7 Uott, f. 7–8, kelt 1751. február 27-én Döbelnben.

8 Uott, f. 5–6, kelt ugyancsak 1751. február 27-én Döbelnben.

9 Az egyik városi írnok 1751. március 22-i bejegyzése az *Acta des Cantorats* nevű fondban (4. lj.), illetve Gottlieb Ludwig Aster lelkész véleménye itt: a döbelni plébánia levéltára, P 2547: *Wahl des Christoph Friederich Bennefeld zum Cantor 1751*.

10 A szűkebb körbe még Carl Benjamin Bielitz (1741–1785 között colditzi kántor, a drezdai Kreuzschule egykori növendéke és Theodor Christlieb Reinhold tanítványa) került be. További pályázatok érkeztek még a következőktől: Johann Daniel Osswald, diák (utóbb, 1751-től hainicheni, majd mittweidai kántor) és a drezdai Johann Georg Baeuckert (az összes pályázat az *Acta des Cantorats* című fondban található, 4. lj.).

a számára, és azzal fenyegetőzött, hogy ha azt figyelmen kívül hagyják, akkor az öt év óta ellenszolgáltatás nélkül teljesített orgonista-szolgálatát azonnal beszünteti. Lehetséges, hogy egyes tanácsstagokban ezért az a meggyőződés alakult ki, hogy a helyi iskola személyi állományában a családi összefonódásokat a jövőben lehetőség szerint el kellene kerülni.¹¹ Agresszív viselkedésével Helbig mindenesetre nem tett jó szolgálatot a sógorának.

Az alkalmasság hiányát vagy az esetleges valótlanságokra való hivatkozást azonban, úgy látszik, sohasem vetették az ifjabb Fleckeisen szemére: még 1751-ben meghívták a – Bennefeld távozásával – megüresedett roßweini kántori állás betöltésére, és ezt a pozícióját egészen haláláig, 1789. november 11-ig meg is tartotta.¹²

Tekintettel a pályázat kimenetelére, jó okunk van arra, hogy ezt az új, kétségkívül Bach „karnaggal” kapcsolatos dokumentumot, vagyis Fleckeisen állítását, mely szerint „két teljes éven át kellett a két főtemplomban, a Tamás- és a Miklós-templomban a karnagy helyett az előadásokat megtartanom és vezetnem”, komolyan vegyük, és szó szerint értsük. Legalábbis nem kell elvetnünk mint félrevezető vagy mértéktelenül túlzó állítást, még akkor sem, ha Fleckeisen négy évvel korábban, a leisnigi kántori állás elnyeréséért benyújtott – ugyancsak sikertelen – pályázatában arról a két évről, amikor Bachot kellett helyettesítenie, egyáltalán nem tett említést. Ebben a nem saját kezétől származó beadványban a hivatal betöltésére való alkalmasságát mindössze az alábbi szavakkal indokolja:

[...] mivel kilenc évet töltöttem a Tamás-iskolában, és ugyanott négy évig voltam a chorus musicus vezetője, ezen fölül négy évet töltöttem a lipcsei Academie-n, ahol studium theologicumomat prosequiráltam, mindemellett pedig ebben a négy évben szorgalmasan látogattam a collegium musicumokat, és ott különböző alkalmakkor fel is léptem [...].¹³

Ennek a „szerényebben” hangzó fogalmazásnak az okaival az alábbiakban még foglalkozunk.

Fleckeisennek mindenesetre 1751-ben semmiféle oka nem lehetett arra, hogy a döbelni városatyákat hazugságokkal traktálja. A tanácsurak nem valamiféle „csodagyereket” kerestek, aki minden olyan képességgel rendelkezett, amelyre a Tamás-templom kántori tisztségének betöltéséhez szükség volt. Ők egy jó pedagógiai érzékkel rendelkező, jámbor tanítót szerettek volna alkalmazni megbízható zenei felkészültséggel és előadói gyakorlattal, aki nemcsak arra képes, hogy az egyházzene irányítását átvegye, hanem egyszersmind első számú – és néha egyetlen – énekesnek is kellett lennie, aki szükség esetén hangszeresként is be tud ülni a

11 A vonatkozó anyagok az *Acta des Cantorats* fondban (4. lj.), kiegészítő dokumentumok a döbelni plébánia levéltárában találhatóak, H 2935–2937.

12 A roßweini egyházi nyilvántartásokból megállapítható, hogy Fleckeisen 1754-ben feleségül vette Johanna Maria Müllert, egy helyi posztókészítő leányát. A házasságból nyolc gyermek született; a keresztapák között egyetlen zenész sem található (a roßweini plébániahivatal szíves közlése).

13 Leisnig, városi levéltár, Nr. 7192, f. 53–54.

... alle dreyen großen Wohlthätigen, so zu
 Hochwohlth. und Hochwohlth. in die 51. Jahr
 theil ich theil seinen Kindern zugethan haben.
 Ich hatte mein soligen Vater & Mutter können
 Studieren lassen? wann nicht dieselben, ich, all
 Leberich Vater dieser Stadt, auf die großmüthig
 so hat die großen Beneficia, und Stipendia, von
 seiner Güter angewidmen lassen. Was mich anbelan-
 get, so bin ich 9. Jahr auf der Thomas Schule in
 Einzig als Alumnus gewesen, und habe dazulicht
 4. Jahr als Praefectus dem Choro musico vorzu-
 standen. In dem ganzen Jahr habe die Music in dem
 Gaugst. Aemtern zu S. Thomae, und Nicolai an
 Statt des Capellmeisters aufzuführen, und dirigieren
 müssen, und ohne Lügen zuweilen, allzeit mit ihnen
 bestanden. fünf Jahr bin ich in Einzig auf der
 Universität gewesen, und habe beständig dieses
 den studium meum studium, sehr lassen, damit
 ich Gott, und dem Vaterland, in einem Schüler, nach
 meinem vorliegenden Talent dienen könnte. Da
 nun zu: Hochwohlth. und Hochwohlth. nicht

1. kép. Gottfried Benjamin Fleckeisen pályázata a döbelni kántori állás elnyeréséért, 1751. február 27. Acta des Cantorats nach Absterben Herrn Gottfried Fleckeisens zu Döbeln betr. Anno 1751, a döbelni plébánia le-
 véltára, II 2934, f 5v-6r.

mit mir in übrigen Dingen Trüben, sondern auch bei
 sondern mir auf der Universität die größte Wohlthaten,
 nicht verachtet, und lieblich erzogen haben, und ich
 Venenselben, also auf gewisse Weise angehöret; so
 habe auch bey dieser Gelegenheit meine Mütterlein Venen=
 selben nicht verachtet zuzugestehen, im desto weniger
 Zustand nicht sein können. Vornehmlich gedenke ich meine
 Hochzuehrende Herren, und Gode Patroni, mir gedenke,
 zuerst Litten, nicht an die Stelle meiner selbigen Vater
 zusetzen. Dann Vieselben, die ich nicht einmal Größere
 theig, und lieblich gegen mich, und gegen die Ginsten
 in bester Frau Mütter, und Kinder. Diese haben mir
 Hochwohl edl. und Hochwohlweil: mit Lydium Litten,
 die ich über dieselben zusetzen. Durch diese einzige
 Wohlthat werden Vieselben, eine ganze Familie bey
 Wohlthaten erhalten. Mit demselben wolten wir nicht
 sein! ganz Dankbar sehr davon zusetzen haben, wie viel
 Güter wir von Vero Genden empfangen. Ich verhoffe mit
 göttlichem Beystand, mich Gerechtigkeit meiner Litten, die auf mich
 gedenke Hoffnung, so zu erfüllen, damit Vieselben mit mir
 zusetzen sein werden, und ich nicht. Sir: Hochwohl edl.
 und Hochwohlweil. unerschütterlich Gedenke, mit aller Ehrlichkeit,
 und gedenke Litten, Zeit lieblich zu zusetzen
 werden, etc.

Sir: Hochwohl edlen, und Hochwohlweisen
 Meinem Gedenke Litten, und
 Meinem Patronen,

Dankbar
 27 Febr:
 1751.

verbundenem
 Gottfried Benjamin

templomi zenekarba. Mint a város szülöttje és hosszú időn keresztül különféle döbelni támogatások kedvezményezettje, Fleckeisen mindenképpen a legjobb kilátásokkal induló pályázók egyike volt. Ezért aligha képzelhető el, hogy pályázatában – a dolog lényegét nem érintő – valótlanúságokkal hozakodott volna elő, amelyek ráadásul könnyen ellenőrizhetők voltak, és ha kiderülnek, súlyosan csorbították volna a tekintélyét. Mindenütt általános gyakorlat volt, hogy a kegyúr, a lelkész vagy az egyházkerület vezetője az állás betöltésének folyamata során tudakozódott a pályázatokban említett személyeknél és intézményeknél – Fleckeisen esetében minden bizonnyal a Tamás-iskola rektoránál, Johann August Ernestinél. Amennyiben Fleckeisen állításai hamisnak bizonyultak volna, akkor a későbbiekben aligha nyerhette volna el a szomszédos Roßwein kántori állását.

Nehezebb értelmezni Fleckeisen egyéb kijelentéseit, nevezetesen azt, hogy négy éven át prefektuskén szolgált a Tamás-iskolában, és – ebben az időszakban vagy ezt követően? – két „teljes éven át” kellett Bach helyett „az előadásokat megtartania és vezetnie”. Melyik időszakra vonatkozhat ez? A hozzáférhető lipcsei dokumentumokból levonhatunk bizonyos következtetéseket.

Fleckeisennek az a – döbelni és leisnigi pályázatában egybehangzóan szereplő – adata, hogy kilenc évig járt a Tamás-iskolába, csak annyiban felel meg az iskola saját dokumentumainak, amennyiben a nevét 1732. május 2-án bejegyezték a külsős diákok regiszterébe, ugyanazon év október 9-én pedig, 13 évesen feliratkozott az alumnusok matrikulumába, egyúttal ígéretet téve arra, hogy 7 ½ évig, azaz 1740 húsvétjáig az iskolában marad.¹⁴ Búcsúbeszédét – illet a legjobb tanulók szoktak tartani egy ünnepélyes aktus keretében, rendszerint közvetlenül azelőtt, hogy húsvét után elhagyták az iskolát – valóban megtartotta ugyan, ámde nem kilenc, hanem tizenegy évvel azt követően, hogy először felbukkant az iskolában: 1743. május 3-án.¹⁵ Nagyjából ugyanekkor, de mindenesetre 1743-ban, Fleckeisen az évek során a rektornál felgyülemlett, mintegy 31 birodalmi tallérra rúgó „kaucióját” is átvette; ez teljesen megszokott összegnek számított a „Cantorey”-ok korábbi kiségitői, illetve olyan tanulók esetében, akik utolsó éveikben prefektusként működtek.¹⁶ Ernesti rektor Fleckeisen tanulóidejének kezdetben megállapított

14 *Album Alumnorum Thomanorum*, lipcsei városi levéltár, *Thomasschule*, Nr. 483, f. 36v, illetve A. Glöckner: „Alumni und Externe in den Kantoreien der Thomasschule zur Zeit Bachs”, *Bach-Jahrbuch*, 2006, 9–36.; ide: 15.

15 L. J. A. Ernesti: *De Grata Negligentia Orationis Provsio Scholastica Orativmvlis III in Schola Thomana A. D. III. MAII*. [...], [Leipzig, 1743], XII.

16 Ez az összeg abból a 15 garasból adódik, amelyet a számadáskönyv szerint Fleckeisentől könyvtári járulékként (lipcsei városi levéltár, *Thomasschule*, Nr. 283, f 20v) 1743-ban az iskola javára levontak (az 1723-as iskolai rendtartás értelmében az alumnus búcsúbeszéde alkalmából a letétbe helyezett „kaucióból” – így nevezték a tanuló bevételeit, amelyek az újévi és egyéb fizetett éneklésekből és más forrásokból gyűltek össze – „talléronként 6 pfenniget”, azaz mintegy 2%-ot levontak a könyvtári alap javára); erre a gyakorlatra és a rektornál biztosítékként elhelyezett „kaució” jelentésére vonatkozóan ld. részletesen: Michael Maul: „welche ieder Zeit aus den 8 besten Subjectis bestehen muß” – Die erste ‘Cantorey’ der Thomasschule. Organisation, Aufgaben, Fragen”. *Bach-Jahrbuch*. 2013, 11–77.; ide: 19–20. [A szerző nem számol egészen pontosan: az általa említett levonás nem 31, hanem pontosan 30 talléros kaucióra utal. Miután a birodalmi tallér 24 garast, egy garas pedig 12 pfenniget tartal-

tartamát nyilvánvalóan összesen három évvel meghosszabbította; ez megfelelt az általános gyakorlatnak, amely szerint egy tizenegy éves tanulmányi idő a korabeli összehasonlításban már egyértelműen meghaladta az alumnusok tipikus ott-tartózkodási idejét (átlagosan hét évet), és úgy látszik, hogy erre csupán egy Fleckeisenel egy időben beiratkozott baalsdorfi diák, Christian Beck esetében volt példa.¹⁷ Ernesti azonban meglepő módon ezt jegyezte be Fleckeisen anyakönyvi rubrikájába: „dimissus a[nno] 1746”, amivel tehát 1746-ot adta meg Fleckeisen távozásának tényleges éveként. Miután semmilyen okunk nincs annak feltételezésére, hogy Ernesti az eseménnyel bizonyára nagyjából egyidejű bejegyzésében mindjárt három évet tévedett,¹⁸ Fleckeisen a tanulmányainak befejezése után szemmel láthatólag még három évig lakott alumnusként a Tamás-iskolában – ami önmagában is figyelemre méltó körülmény, hiszen szigorú előírás volt, hogy a távozó diákoknak tanulmányaik befejezése után a szobájukat is ki kell üríteniük (hogy helyet biztosítsanak az újonnan felvett fiúknak). A (dokumentálható) 1650 és 1800 közötti időszakban semmilyen más alumnus nem tartózkodott olyan

mazott, a könyvtárnak talléronként fizetett 6 pfennig nem a teljes összeg 2%-ának – azaz 1/50 részének –, hanem az 1/48-ának felelt meg. Visszafelé számolva: 30 tallér talléronkénti 6 pfennig könyvtári járuléka $30 \times 6 = 180$ pfennig, vagyis 15 garas, éppen annyi, amennyit Fleckeisentől ténylegesen levontak. A virtuális 1 tallért Maul fölösleges kerekítésének hibája hozza létre. – *A ford.*]

- 17 Fleckeisenen kívül Beck volt a Tamás-iskola egyetlen olyan alumnusa a 17–18. században, akire vonatkozóan az iskola nyilvántartásaiból tíz évesnél hosszabb ott-tartózkodás állapítható meg. Beck, aki 1716-ban Baalsdorfban született, 1732. október 9-én, Fleckeisennel egy időben – iratkozott be az alumnusok regiszterébe (*Album Alumnorum*, I. 13. l., f. 36r), és Ernestinek az eltávozásáról szóló bejegyzése szerint 1743-ig maradt alumnus (a bejegyzés pontos szövege: „dimissus a. 1743 [bizonytalan olvasat, szemmel láthatóan 1741-ről vagy 1747-ről javítva] cum insigni doctrinae et probit. testimonio”); Beck a búcsúbeszédét mindenesetre már 1741-ben megtartotta (J. A. Ernesti: *Defensio Veterum Philosophorum Adversus Eos Qui Methodum Mathematicam [...] Orativncvlis in Schola Thomana D. XXI. April [...]*, Leipzig 1743, XVI.), és ekkor kapta kézhez „kaucióját” is (*Thomaschule*, Nr. 283, I. 15. l., f. 19r), majd ugyanabban a hónapban teológushallgatóként beiratkozott a lipcsei egyetemre, természetesen depositusként; az egyetem nyilvántartása szerint már 1744 decemberében elérte a baccalaureusi, 1745-ben pedig a magisteri fokozatot, ennek fényében tehát megkérdőjelezhető, hogy a beiratkozás valóban csak előzetes jellegű lett volna. A Tamás-iskola alumnusainak a 25. l.-ben említett áttekintése szerint Beck 1739-ben „Praef[ect] I” volt, és Bach egy 1743. április 18-án kelt (a teológiai tanulmányokat támogató Hammer-féle stipendium megpályázásával kapcsolatos) tanúsítványa szerint „a prefektus hivatalát négy éven át [...] ellátta” (ld. A Glöckner: „Johann Sebastian Bach und die Universität Leipzig. Neue Quellen (Teil I)”, *Bach-Jahrbuch*, 2008, 159–201.; ide: 189–190.). 1748-ban a roßlebeni kolostoriskola társrektora lett, azonban az ebben a hivatalában töltött 14 hónap után meghalt (T. Herold: *Geschichte der von der Familie von Witzleben gestifteten Klosterschule Roßleben von 1554 bis 1854* Halle, 1854, 39. és 81.).
- 18 Az a magyarázat, hogy Ernesti a távozást rögzítő bejegyzésben Fleckeisent testvérével, Christian Gottlobbal tévesztette volna össze, aki 1736-ban nyolc évre iratkozott be (*Album Alumnorum Thomano-*
- rum*, 13. l., f. 61v), ugyancsak kevésbé életszerű: az ifjabb Fleckeisen 1744-ben tartotta meg búcsúbeszédét, és vette át „kaucióját”; még ugyanabban a hónapban beiratkozott a lipcsei egyetemre (G. Erler: *Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809 als Personen- und Ortsregister bearbeitet und durch Nachträge aus den Promotionslisten ergänzt*, 3 Bde, Leipzig, 1909, Bd. III.: *Die Immatrikulationen vom Wintersemester 1709 bis zum Sommersemester 1809*; Ernesti az iskolából való kiköltözését csak 1745-re vonatkozóan igazolta számára, ld. 18. l.; ebben az évben Bach utólagosan azt nyilatkozta, hogy két évig működött prefektusként a Neukirchében, ld. Glöckner: *Johann Sebastian Bach und die Universität Leipzig*, 16. l., 190–191.).

hosszú ideig – 14 évig! – az iskolában, mint Fleckeisen, és a rendelkezésre álló anyagokból az sem olvasható ki, hogy a Tamás-iskola más diákjai, miután a tanórakon már nem vettek részt, még megtarthatták helyüket a diákszálláson, ráadásul ilyen hosszú ideig, amikor pedig már az egyetemen folytatták tanulmányaikat. Természetesen az is figyelmet érdemel, hogy néhány más olyan fiú esetében, akik ugyancsak 1743-ban hagyták el az iskolát, a távozás Ernesti által megadott dátumai eltérnek a búcsúbeszédnek, a „kaució” kézhezvételének, továbbá – amennyiben a fiúk nem előzetesen, depositusként iratkoztak be az egyetemre – az alma materben történt feliratkozásnak máshonnan ismert időpontjától, bár ezekben az esetekben jórészt csupán egy év az eltérés.¹⁹ Az egyetlen kivételt Fleckeisen mellett a korábban említett első prefektus, Christian Beck jelentette: ő – ha Ernesti korigált bejegyzésének helyes olvasata valóban „1743” – két évvel búcsúbeszédnek megtartása és „kauciójának” felvétele (1741 áprilisa) után távozott az iskolából, és lehetséges, hogy már 1741-től az egyetemen tanult.²⁰

Mindazonáltal nem vonható kétségbe az sem, hogy Fleckeisen valóban már 1743-ban az egyetemre járt, és hogy – a leisnigi beadványban írtaknak megfelelően – 1747-ben már négy éve teológiát tanult. Jóllehet az egyetem nyilvántartása szerint ott már 1739-ben bejegyeztette magát depositusként,²¹ tanulmányainak lefolyásáról a regiszter más támponttal nem szolgál. A döbelni pályázatában említett stipendiumokkal kapcsolatban azonban a szülővárosában fennmaradtak informatív anyagok: két sajátkezű elismervénnyel igazolta 1744. április 1-jén (húsvéti szemeszter), illetve október 2-án (Szt. Mihály-szemeszter) Lipcsében az ígertes döbelni ifjak teológiai tanulmányainak elősegítésére létrehozott Kretschmar-féle stipendium fél éves összegének átvételét.²² Egy ezzel kapcsolatos feljegyzésben ezt olvassuk: „1744-ben a húsvéti szemesztert hosszas huzavona után a kántor fia, Mons. Fleckeisen nyerte el”.²³ Lehetséges, hogy a közelebbről meg nem határozott vita abból eredt, hogy Fleckeisen tanulmányait más módon is támogatták – esetleg a Tamás-iskola ingyen koszt és kvártély formájában? –, vagy pedig ez nem keltett különösebb figyelmet? Fleckeisennek 1747-ben emellett a „Lehmann-féle ösztöndíjból”²⁴ is származott bevétele; ez ugyancsak egy döbelni teológushallgatók javára létrehozott alapítvány volt.

19 Mindez a következő alumnusokra vonatkozik: Johann Friedemann Kern, Johann Gottfried Kade és Christian Gottlob Fleckeisen: a távozás éve az írott meghívó és a könyvtári kiadások jegyzéke szerint 1744, az egyetemi beiratkozás évével megegyezően; a távozás éve Ernestinak az alumnusok anyakönyvében található megjegyzése szerint 1745. Gottlob Friedrich Hildebrand 1743-ban ugyancsak megkapta a „kaucióját”, és beiratkozott az egyetemre, Ernesti anyakönyvi bejegyzése szerint azonban csupán 1745-ben hagyta el az iskolát. Az egyetemi nyilvántartás alapján persze nem mindig dönthető el teljes bizonyossággal, hogy valaki – költségekímélés céljából – előzetesen, úgynevezett depositusként iratkozott-e be, vagy pedig a feliratkozás megfelelt a tanulmányok tényleges megkezdésének.

20 Ld. az életrajzi vázlatot a 17. lj.-ben.

21 G. Erler: i. m., 90.

22 Döbelni városi levéltár, Nr. 181 és 182 (Döbeln város éves számadása, 1743–1745).

23 A döbelni plébánia levéltára, T 883: „Acten das von M. Samuel Lehmann Pastor zu Neustadt am Scharfenberge im Jahre 1692 ausgesetzte Legat”, a döbelni ösztöndíjak elnyerőinek listája számozatlan oldalakon.

24 Uott

438
 Ego Gottfried Benjamin Fleckeisen, natus
 1719. d. 19 Februar: Doebeln patre Gott-
 fried Fleckeisen Cantore. Receptus sum
 in contubernium Thomanum anno 1732.
 d. 9 Octobr: patrocinio magnifici Se-
 natus pollicitus tum reliqua infor-
 mula obligationis expressa tum man-
 surum me in contubernio annos $7\frac{1}{2}$.
 adscriptus tum eram classi tertiae.
 Hoc vero scripsi. d. 9 Octobr: 1732.
 E
 Diuiss a. 1746.

2. kép. Gottfried Benjamin Fleckeisen 1732. október 9-i bejegyzése a Tamás-iskola anyakönyvében. Album Alumnorum Thomanorum, lipcsei városi levéltár, Thomasschule, Nr. 483., f 36v.

Fleckeisen prefektusi tevékenysége is igazolható: a III. chorus 1740/41-ben összeírt teljes taglistájának fennmaradt töredékében a neve mellett a „Praef.” megjelölés áll,²⁵ továbbá a Tamás-templom 17. század végi és 18. századi alumnusainak egy még kiadatlan áttekintésében²⁶ a neve után a „Praef I. 1742” megjegyzés olvasható, ami nyilvánvalóan az első prefektusi tisztség 1742-es átvételére utal. Ezek az információk összhangban vannak azzal, amit Fleckeisen két beadványában prefektusi tevékenységéről írt, miután effajta pályát, amely a negyedik prefektusi tisztség betöltésétől fokozatosan vezet az elsőig, az alumnusok csupán az utolsó diákévekben szoktak befutni.²⁷ A Fleckeisen által említett négy évet tehát, amelynek során „a chorus musicus praefectusaként szolgált”, illetve „a chorus musicus vezetője volt”, az 1739/40 és 1743 közötti időszakra kell helyoznünk.

25 A *Florilegium Portense* egyik szolamában fennmaradt lista datálására vonatkozóan ld. Glöckner: *Alumni und Externe...*, 15–17.

26 Melléklet Johann Friedrich Köhler kéziratos *Historia Scholarum Lipsiensium* című művében (45. lj.).

27 Ezek legismertebb példáját a prefektusok harcának résztvevői szolgáltatják (1736; különösen: Dok I, Nr. 34 és Dok II, Nr. 382–383); emellett a zenélési pénzek elszámolását tartalmazó, a 18. század második feléből származó füzetek is megerősítik ezt a gyakorlatot (megtalálhatók itt: Maul: „welche ieder Zeit...”, 20–21.).

Az összegyűjtött megfigyelések azt a benyomást erősítik, hogy Fleckeisen – jóllehet semmilyen más forrás nem támasztja alá, hogy Bach belső köreihez tartozott volna – időről időre valóban különleges funkciót töltött be a Tamás-iskolában, mégpedig a döbelni állaspályázatban leírt módon. Rejtélyes hosszúságú, a tanulmányi idejének lejárta után is folytatódó jelenléte az alumnátusban semmiképp sem jelenti azt, hogy a „két teljes év”, amelynek során „a két főtemplomban, a Tamás-és a Miklós-templomban a karnagy helyett” „az előadásokat megtartania és vezetnie” kellett, feltétlenül utolsó két iskolaévével volt azonos. Ugyanúgy elképzelhető – bár ez látszólag ellentmond a Fleckeisen leisnigi állaspályázatában foglaltaknak –, hogy a helyettesítés utolsó iskolaévei után, illetve a (kb. 1743/44-től 1745/46-ig tartó) prefektusi pályáját követően zajlott, annak ellenére, hogy Fleckeisen közlései a kronológiát és az első prefektúrának és az egyházzene irányításának esetleges (és talán csak átmeneti) átfedését nem tisztázzák. Mindenesetre az első prefektúra tényleges átvétele 1742-ben (minden bizonnyal csak húsvét után), amely tanulmányainak az 1743-as húsvét utáni befejezéséig tartott, semmiképp sem jelenti azt, hogy „két teljes évig”, hanem csupán egy, illetve nagyvonalúan fogalmazva két évig volt első prefektus. Az is elképzelhető lenne, hogy Fleckeisen 1746-ig tartó Tamás-iskolai „lakhatási jogát” különleges korábbi (hivatalos tanulmányi idejének vége előtt vagy kevéssel azután teljesített) szolgálatainak köszönhette. Csak annyi biztos, hogy 1743 után már nem volt tagja a templomi együtteseknek: a Tamás-templom együtteseinek 1744 pünkösdjétől 1745 pünkösdjéig terjedő, jól ismert listája (egy bizonyos „Bornschentől” eltekintve) az összes akkori alumnus nevét feltünteti, Fleckeisen neve azonban nem szerepel közöttük;²⁸ bár a dokumentum nem tesz említést az egyházzenei együttes aktuális vezetőjéről. Megfontolandó azonban, hogy e lista háttérben egy azzal a kérdéssel kapcsolatos vita állt, hogy a a temetéseken szolgáló énekes tisztét betöltheti-e a „Cantorey” vagy a templomi kórusok tagja, jóllehet Bach ebben az iratokkal jól dokumentált folyamatban sem valamelyik dokumentum írójaként, sem pedig érdekelt félként nem vett részt.

Fleckeisen kétéves „zenei vezetői” ténykedésének szóban forgó időszakában – azaz 1742 és 1746 között –, a 40-es évek egészéhez hasonlóan, egyelőre csak csekély számban kerültek elő konkrét adatok a nyilvánvalóan Bach vezetése alatt álló főtemplomok zenei programjáról. A legtöbb adat a nagypénteki passió-előadásokkal kapcsolatos: a Márk-passió 1744-es újbóli előadásához²⁹ készült, újabban előkerült szövegkönyv, adatok a Máté-passió 1742-es vagy valamivel későbbi,³⁰ illetve a János-passió 1749/50-es³¹ felújításával vagy felújításaival kapcsolatban, to-

28 Ld. Glöckner: *Alumni und Externe...*, 18–22.; és Maul: „welche ieder Zeit...”, 16–17.

29 L. T. Shabalina: „'Texte zur Music' in Sankt Petersburg – Weitere Funde. *Bach-Jahrbuch*, 2009, 11–48.; ide: 30–36. és 4–48.

30 Ld. Hans-Joachim Schulze–Christoph Wolff: *Bach Compendium. Analytisch-biografisches Repertorium der Werke Johann Sebastian Bachs*, Bd. I/1–4, Leipzig, 1986–1989 (a továbbiakban: BC) D 3 b; és Yoshitake Kobayashi: „Zur Chronologie der Spätwerke Johann Sebastian Bachs. Kompositions- und Auführungstätigkeit von 1736 bis 1750”. In: *Bach-Jahrbuch*, 1988, 7–72.; ide: 50., 52.

vább néhány más, kevésbé konkrét utalás passió-pasticciók előadására és esetleg Händel Brockes-passiójéára.³² Újonnan komponált egyházzenei kompozícióknak azonban nem látjuk jelét, eltekintve a h-moll mise befejezéséhez szükséges kiegészítésektől – ez a mű azonban semmilyen módon nem függ össze Bach lipcei repertoárjával. Még korábban más szerzők műveinek előadásairól találunk adatokat: elsősorban latin nyelvű, vegyes minőségű kórusművekéről retrospektív jelleggel.³³

Lényegesen jobban és feltűnő gyakorisággal vannak dokumentálva Bach utazásai: legalább kettő (1741-ben és 1747-ben) Berlinbe és 1744 tavaszán egy állítólag öthetes út ismeretlen helyre.³⁴

Számos olyan dokumentumból, amely Bach hivatalviselésével kapcsolatos ebben az időszakban, egy olyan kántor képe bontakozik ki, aki nem mutat nagy lelkesedést alapvető teendőinek ellátása, illetve konfliktusok esetén az előjáróival szembeni kompromisszumkészség iránt. Christian Ludwig Stieglitz (tanácstag, 1729-től pedig a Tamás-iskola előjárója, vagyis vezetőhelyettese és gazdasági igazgatója) már az 1730-as években legalább két ízben felpanaszolta a tanácsházán a vének tanácsában Bach hiányos munkamorálját és együttműködési készségét: 1734-ben, közvetlenül Gesner rektor távozása után azt hangsúlyozta, hogy „nevezett a számára nagyon megnehezítette a Szent Tamás-iskola előjárói hivatalát azáltal, hogy egyáltalán nem végezte el az iskolában azt, amit el kellett végeznie”.³⁵ Öt évvel később egy segédtanári hely betöltésével kapcsolatos, kevésbé közismert dokumentumban is hasonló véleményének adott hangot. Amikor 1739 decemberében a vének tanácsa a baccalaureus funerum hivatalának újonnan történő betöltéséről tárgyalt, az a szempont is felmerült, hogy az állás elkövetkező betöltője

31 Kobayashi: i. m., 63.; és P. Wollny: „Neue Bach-Funde”. In: *Bach-Jahrbuch*, 1997, 7–50.; ide: 42.; ill. J. S. Bach: *Johannespassion* [...] *Fassung IV* (1749), Hrsg. P. Wollny. Stuttgart, 2001, Vorwort, VII.

32 Ezekkel és további, szemlátomást korábbi Bach-kompozíciók felújításaira vonatkozó forrásokkal kapcsolatban ld. Kobayashi: i. m., 46–61.; illetve J. Rifkin: „Notenformen und Nachtragsstimmen – zur Chronologie der Kantaten ‘Die Himmel erzählen die Ehre Gottes’ BWV 76 und ‘Also hat Gott die Welt geliebet’ BWV 68”. In: *Bach-Jahrbuch*, 2008, 203–228.

33 Kobayashi: i. m.; továbbá D. R. Melamed: „Eine Motette Sebastian Knüpfers aus J.S.Bachs Notenbibliothek”. In: *Bach-Jahrbuch*, 1989, 191–196. (szólamanyag Sebastian Knüpfer „Erforsche mich, Gott” című motettájához, melyet Bach talán 1746/47-ben készített); P. Wollny: „Eine unbekannte Bach-Handschrift und andere Quellen zur Leipziger Musikgeschichte in Weißenfels”. In: *Bach-Jahrbuch*, 2013, 129–170., ide: 130–137. (szólamanyag Francesco Gasparini „Missa canonicá”-jához, melyet Bach és mások 1739–1742-ben készítettek); uő: „Tennstädt, Leipzig, Naumburg, Halle – Neuerkenntnisse zur Bach-Überlieferung in Mitteldeutschland”. In: *Bach-Jahrbuch*, 2002, 29–60., ide: 29–33. (szólamanyag Palestrina „Missa sine nominé”-jéhez, melyet Bach és Georg Heinrich Noah 1742 körül készítettek).

34 L. S. Langusch: „...auf des Herrn Capellmeisters Bach recommendation...’ – Bachs Mitwirken an der Besetzung des Kantorats der Altstadt Salzwedel 1743/44”. In: *Bach-Jahrbuch*, 2007, 9–43., ide: 32–33.; és Dok V, Letzte Nachträge, A 45 c.

35 Dok II, Nr. 355. A kijelentés kontextusához ld. Maul: „*Dero berühmter Chor*” – *Die Leipziger Thomasschule und ihre Kantoren 1212–1804*. Leipzig, 2012, 234. A tanácstagok hasonló szellemű megjegyzéseiről már a vének tanácsának üléseiről készült 1730. augusztus 2-i és 25-i jegyzőkönyvek is tanúskodnak, ld. Dok II, Nr. 280–281.; továbbá Maul: „*Dero berühmter Chor*”, 218–231.

rendelkezzen zenei ismeretekkel, „hogy a fiúkat bevezethesse az éneklésbe”. Hölzel prokonzul és az iskola-elöljáró Stieglitz természetesen ellene voltak annak, hogy a jelölt zenei vizsgáztatását a Tamás-templom kántora végezze. Hölzel úgy vélte, hogy Bach véleménye biztosan „elfogult lenne”; Stieglitz pedig ezt mondta a jegyzőkönyvbe: „a vizsgát szükségtelennek tartom, mivel a munkatárs csak az ábécét tanulókkal foglalkozna”, és mivel „a kántor is nagyon ellenségesnek mutatkozott, és ebből kellemetlenségek adódhatnak”. Végül azután Bach mégis meghallgatta a jelöltek. Az állást az általa favorizált Georg Irmeler kapta meg mint „kitűnő énekes”.³⁶

1740 körül Bach már nem hívta le teljes egészükben az 1682-től kezdődően a költségvetésben szereplő „kímélőpénzeket” („Schongelder”) – ez a költségvetési tétel, amelyet Schelle kántor idejében vezettek be, arra szolgált, hogy a Tamás-iskola diákjai között található legjobb énekeseket mentesítse a város utcáin teljesített énekes szolgálatok alól (tehát hogy „megkímélje” őket a templomi zenélés számára), illetve kárpótolja őket az így elvesztett jövedelemért. Míg Bach a Tamás-templom (elöljáró: Lange polgármester) pénztárából ezt az összeget a legutolsó időkig rendszeresen felhasználta, a Miklós-templom forrásaiból történő kifizetések 1739-től akadoztak, és 1743-tól teljesen megszűntek, állítólag azért, mert Bach elmulasztotta a Nikolaikirche 1742-től egyedüli elöljárójával, Jacob Born polgármesterrel közölni a kedvezményezett diszkantisták nevét.³⁷ 1749-ben, miután Gottlob Harrer „nagy taps közepette”, a „legtöbb” tanácsstag jelenlétében és „utasítására” a „Három hattyú” vendéglőben meglepő módon letette a „próbát a Tamás-templom kántori tisztének betöltésére arra az esetre, ha a karnagy és kántor, Sebastian Bach úr elhalálozna”,³⁸ az említett Born a tanácsban arról panaszkodott, hogy a Tamás-iskolában „egyetlen használható diszkantistát” sem lehetett találni Harrer előadásaihoz.³⁹

Egyszóval: mindezen dokumentumok és helyzetképek alapján – a prefektusok harcának (1736)⁴⁰ valamivel korábbi dokumentumai és egy passiókompozíció Bach által 1739-ben tervezett előadásának emlékezetes megtiltása mellett idetartozik Adolph Scheibe Bach-kritikája, valamint a később a Tamás-templom kántora számára láthatóan kevésbé örvendetes változások a Collegium musicumhoz és az Új templom zenei vezetőjéhez, Carl Gotthelf Gerlachhoz fűződő viszonyában⁴¹ –

36 A szűkebb tanács 1739. december 10-i és 1740. január 19-i üléseinek jegyzőkönyvei: lipcsei városi levéltár, *Tit. VIII.* 63, f 308f és 318f. Bach vizsgajelentése megjelent: Dok I, Nr. 76; a dokumentum háttéréről ld. Maul: „*Dero berühmter Chor*”, 247–249.

37 Ld. Dok II, Nr. 173 és 174; C. Fröde: „Zu einer Kritik des Thomamerschöres von 1749”. In: *Bach-Jahrbuch*, 1784, 53–58., ide: 53–54.; és Maul: „*Dero berühmter Chor*”, 255–256. A két főtemplom elöljáróinak áttekintése uott, 337–344.; Born 1728 és 1742 között az elöljáró tisztségét Johann August Hölzellel együtt töltötte be.

38 Dok II, Nr. 584.

39 Ld. Fröde: „*Zu einer Kritik...*”, 53.

40 Ld. mindenekelőtt Dok I, 82–91. és 95–106., és Dok II, Nr. 382 és 383.

41 Ld. Dok II, Nr. 439; és M. Maul: „Johann Adolph Scheibes Bach-Kritik. Hintergründe und Schaulätze einer musikalischen Kontroverse”. *Bach-Jahrbuch*, 2010, 153–198., különösen 180–185.

semmiképp sem elképzelhetetlen, hogy a 40-es évek során Bach valóban egyre inkább, vagy legalábbis egy ideig, teljesen vagy részben elhanyagolhatta a rendszeres egyházzenei események vezetőjeként reá háruló (a nagy ünnepeken és a nagy-pénteki vesperáson túlmenő) feladatok ellátását. Ez felfogható valamifajta önkéntes kvázi-nyugdíjba vonulásként⁴² (amint azt, legalábbis Bach iskolai szolgálatával és egyházzenei komponálási kedvével kapcsolatban Christoph Wolff feltételezi), amit akár az egykor általa oly kedvezőnek leírt pozícióban való, az újabb „helybeli méltóságoknak” (akik „furcsamód viselkednek, és csak kevésbé érdekli őket a muzsika”) Bach szemében a zenével szemben ellenséges oktatáspolitikája miatt érzett személyes csalódása,⁴³ akár egészségi okok is motiválhatták (mely utóbbiakról azonban nem sokat tudunk). Kérdés azonban, hogy Bach megengedhetett-e magának ekkora szabadságot retorziók nélkül, és hogy súlyosabb esetben mennyit érhetett az akkor már (1736 óta) „választófejedelmi udvari komponistát” illető uralkodói védelem. Amikor a zeneszerző közvetlenül az udvari cím megszerzése után, a prefektusok harcában igényt tartott erre, akkor a választófejedelmi hatóságok illetéktelennek nyilvánították magukat az ügyben.⁴⁴

Az is elképzelhető azonban, hogy nem maga Bach, hanem a lipcsei tanács, személy szerint a Tamás-iskola előjárója, Christian Ludwig Stieglitz nevezett ki valamiféle kántorhelyettest – egészen mindegy, hogy Fleckeisen alkalmazása egyszeri eset volt-e vagy nem. Fleckeisen megfogalmazása a döbelni állás pályázatban, miszerint az előadásokat „megtartania és vezetnie kellett” („aufführen und dirigieren müssen”), arra látszik utalni, hogy mindezt egy meghatározott előírás alapján tette. És vajon miért mellőzte Bach nevének explicit említését? Lehet, hogy nem volt jó viszonyban a kántorral, és ez lehet a magyarázata annak, hogy Fleckeisen kézírása láthatóan sehol sem mutatható ki Bach kései előadási anyagaiban? Esetleg ugyanez magyarázza azt is, hogy 1747-ben, a leisnigi állás pályázatban tartózkodott attól, hogy a Tamás-templom – akkor még életben levő – karnagyára referenciaként hivatkozzon, és így magát a négy évvel későbbihez hasonló információval közvetve kompromittálja (talán azért sem, hogy megőrizze annak esélyét, hogy ha rákérdeznek nála, akkor a Tamás-templom kántorától jó minősítést kapjon)?

Ezek a Fleckeisen állításainak hátterére vonatkozó, első ránézésre talán elrugaszkodottnak tetsző feltételezések kézenfekvőbbekké válnak, ha megfontoljuk Johann Friedrich Köhler jól ismert beszámolóját a prefektusok harcának hosszú távú következményeiről, amely kéziratosszerű művében, a *Historia Scholarum Lipsiensium*-ban (1776 után) található. Köhler, nyilvánvalóan megbízható forrás alapján, a következőkről tudott beszámolni:

42 Ld. Christoph Wolff: „Probleme und Neuansätze der Bach-Biographik”. In: *Bach-Symposium Marburg*, 21–31., ide: 29. és 31.

43 Idézetek Bachnak egykori iskolatársához, Georg Erdmannhoz 1730. október 28-án írt leveléből (Dok I, Nr. 23). Az új – és elsősorban a megújított iskolai rendtartásban (1723) megnyilvánuló – oktatáspolitikára részletes ismertetéséről ld. Maul: „*Dero berühmter Chor*”, 167. skk.

44 Dok I, Nr. 41.

[Bach] tökéletesen meghasonlott Ernestivel. Ennek oka a következő volt. Ernesti leváltotta Krause generálprefektust, aki egy alsóbb éves diákot túlságos szigorral büntetett meg, s mivel az megszökött, kicsapta az iskolából, és egy másik tanulót tett meg a helyére generálprefektusnak – ez a jog pedig tulajdonképpen a kántort illeti meg, akit a generálprefektusnak kell helyettesítenie. Miután a kiválasztott személy nem volt alkalmas az egyházzene előadására, Bach valaki mást választott. Innen eredt a Bach és Ernesti közötti vádaskodás, és ettől kezdve ellenségek lettek. Bach gyűlölni kezdte azokat a tanulókat, akik egyedül a humaniórákra helyezték a hangsúlyt, és a zenét melléktárgynak tekintették, Ernestiből pedig a zene ellensége lett. Ha egy diákot hangszerén való gyakorlaton kapott, rászólt: hát kocsmazenészek akartok lenni? Tekintélyét latba vetve elérte Stieglitz polgármesternél, hogy (mint már elődjét, Gesnert is) mentesítsék a különleges iskolai felügyelet⁴⁵ alól, és azt a negyedik kollégája [a quartus] végezze. Mármost amikor a felügyelet sora Bach kántorra esett, ő Ernestire hivatkozva nem jelent meg sem az asztalnál, sem az imánál, ez a kötelességszegés pedig a lehető legvíszásabb hatással volt a tanulók erkölcsi épülésére. Attól az időtől fogva, mindkét állás betöltőinek többszöri cseréje ellenére, nem sok összhang volt tapasztalható a rektor és a kántor között.⁴⁶

Az Ernesti és Bach közötti, Köhler által leírt második nagy konfliktusnak, amely amiatt robbant ki, hogy Ernestit hivatalosan felmentették az iskolafelügyeleti szolgálat alól – ez az alumnusoknak az asztalnál, a heti istentiszteleteken és az éjszaka folyamán történő felügyeletét jelentette, és amelyet hagyományosan a négy vezető tanár, a rektor, a társrektor, a kántor és a tertius látott el –, nincs semmilyen nyoma a város és az iskola dokumentumaiban. Mindennek a háttere konkretizálható azonban, ha közelebbről megvizsgáljuk az úgynevezett Sinner-hagyatékot. Regina Maria Sinner, egy lipcsei jogász 1740 novemberében elhalt özvegye végrendeletileg 5000 tallért hagyományozott a Tamás-iskolára – ez az egész 18. században kiemelkedően a legmagasabb összegű hagyaték, amelyben az iskola részesült. A testamentum szerint, amelyet a végrendelező mindössze három nappal a halála előtt fogalmazott meg, a vagyon éves kamataiból 60 tallért olyan „külsős tanulóknak” kell juttatni, akik „nem értenek a zenéhez”; további 60 tallért könyvjutalmak formájában kiválasztott alumnusok vagy külsősök között kell elosztani, de ezek között nem lehetnek olyanok, „akik csak zenével foglalkoznak, hanem csak olyanok, akik beható tájékozódás szerint egyéb beneficiumokkal is rendelkeznek”. A kamatok többi részéből az örökhagyó szerint 20 tallér jár a rektornak és 25 a quartusnak; a többi tanár fejenként 10 tallért kap. A quartus magas részesedését a végrendelező így indokolta: „Miután úgy tudjuk, hogy a quartusnak nevezett kollégára hárul az iskolai felügyelet, amiért ő semmiben sem részesül, kapjon ennek fejében évi 25 tallért”.⁴⁷

45 Az a felügyeleti kötelezettség, amely alól Gesnert az iskola átépítésének idejére (1731/32) valóban felmentették, Ernesti munkaszerződésében ismét kifejezetten a rektor feladataként szerepel (amelynek az időközben felújított iskolában kellett eleget tennie).

46 Dok III, Nr. 820 szerint idézve.

47 A végrendeletet szó szerint idézi S. Altner: „Wiedergefundene Legat-Quittungsbücher und Matrikelverzeichnisse der Leipziger Thomasschule, die auch die Bach-Zeit berühren”. In: *Bach-Jahrbuch*, 2000, 119–137., ide: 125–126.; ld. uott, 121–123.; H.-J. Schulze: „Marginalien zu einigen Bach-Dokumenten”. In: *Bach-Jahrbuch*, 1961, 79–99., ide: 92. sk.; és Maul: „Dero berühmter Chor”, 256. sk.

A szükséges háttérinformációkkal Ernesti rektor, az iskola elöljárója, Stieglitz vagy akár az utódja, Carl Friedrich Trier udvari tanácsos (aki 1742 januárjától Stieglitz kifejezett óhajára lett elöljáró)⁴⁸ szolgálhatott az örökhagyónak; Trierrel különösen szoros kapcsolatban állt az özvegy: ő volt az általános örököse. A végrendelet – amelynek részleteit az örökhagyó aligha dolgozhatta ki önmagában – mindenesetre Ernesti rektornak is több tekintetben a kezére játszott. Hogy a rendelkező szöveg kifejezetten külsős és „nem csak zenével foglalkozó” bentlakó diákokat (alumnusokat) említ, az saját programjának örvendetes megerősítését jelentette; az pedig, hogy a quartusnak egyszerre csak – isteni sorsszerűséggel – tekintélyes kárpoztásban kellett részesülnie a mégiscsak a rektortól átvett felügyeleti szolgálatért, szilárd és főként tartós anyagi alapot szolgáltatott Ernesti számára az ettől a terhes szolgálattól való – talán csak kevéssel korábban kezdeményezett – megszabaduláshoz, ami fölöslegessé tett bármiféle további vitát a rektor újdonsült privilégiumával kapcsolatban.

Öt évvel a prefektusok harca után (amellyel kapcsolatban a városi tanács szemmel láthatóan tartózkodott az állásfoglalástól) Bach a rektorról a quartusra átruházott felügyeleti szolgálat Ernesti, Stieglitz és Trier által ügyesen kiesztelt „finanszírozását” minden bizonnyal egy Ernestitől elszenvedett további személyes vereségként és a rektor által méltánytalanul élvezett előnyként élte meg. Érthető tehát, hogy a Köhler által leírt módon reagált a változtatásra, és hogy – a prefektusok harcához hasonlóan – igényt tartott arra, hogy egyenrangúnak tekintsék, persze anélkül, hogy eközben az iskola voltaképpeni vezetőinek támogatását élvezte volna. Azt nem tudhatjuk ugyan, hogy Bach meddig ment el csökönös viselkedésével, hogy konkrétan miben állt annak „lehető legvisszásabb hatása a tanulók erkölcsi épülésére”, és hogy milyen következményekkel járt mindez a Tamás-templom kántora számára. Viszont úgy látszik, hogy Ernesti a Sinner-féle végrendelet részleteit csupán 1741 őszén ismertette a teljes tantestülettel.⁴⁹ Tehát Bach vonakodása attól, hogy továbbra is kivegye a részét a felügyeletből, csak ebben az időpontban kezdődhetett – és így időben is közelebb került Fleckeisennek legalábbis az utolsó két iskolaévéhez és az első prefektusi tisztségének betöltéséhez.

A Bach és Ernesti közti konfliktus kieleződésében bizonyára fontos szerepet játszott, hogy a 27 évvel fiatalabb rektor – Bachhal ellentétben – közmondásosan jó kapcsolatokkal rendelkezett a városházán és a Tamás-iskola ügyeiben illetékes döntéshozóknál: diákévei alatt a Stieglitz-családnál működött házitanítóként és személyi titkárként. 1731-ben Stieglitz az alig 24 éves magisztert ajánlotta a Tamás-iskola társrektorának; három évvel később pedig úgy mutatta be őt tanácsbeli kollégáinak, mint a távozó Gesner rektor ideális utódját, mert „példás fegyelmet vezetett be és tartott fenn”.⁵⁰ Stieglitz időközben (1741-től) a három lipcsei polgármester egyike lett, és tőle telhetően továbbra is támogatta Ernesti tervét, hogy

48 A választási jegyzőkönyv lelőhelye: lipcsei városi levéltár, *Tit. VIII, Nr. 44, f. 169 f.*

49 Ld. Altner: i. m., 122., 126.; továbbá Dok V, A 122 a.

50 Idézetek a tanács jegyzőkönyveiből; a pontos források: Maul: „*Dero berühmter Chor*”, 242–243.

a Tamás-iskola „tudósiskola”-profilját erősítse, és a hagyományosan a zenei képzésre koncentráló jellegét háttérbe szorítsa (anélkül persze – és ez volt azokon túl, amelyeket a felvilágosodás szelleme váltott ki, minden vitának a központi dilemmája –, hogy a tanulók nagyszámú énekes szolgálatát csökkenteni akarta volna, ugyanis az ezekből származó bevételek szolgálták a vezető tanárok rendkívül magas éves jövedelmének alapját).

Hogy maga Bach valóban az Ernesti és Stieglitz (illetve később bizonyára Trier) közötti szoros kapcsolatban látta-e összes problémájának a gyökerét, azt egy egészen más helyről: Johann Joachim Quantz fuvolaiskolájának XVIII. fő részéből vett idézet dokumentálja. Ebben az iskolai kórusok színvonalának a 18. század közepén sok helyütt megfigyelhető hanyatlásáról és az ott uralkodó kevéssé művészi éneklésmódról az alábbiakat olvashatjuk:

A kántoroknak a hivatalukkal mindig együtt járó iskolai munka miatt egyúttal félig tudósoknak kellene lenniük. Ezért kiválasztásuknál gyakrabban esik a figyelem az utóbbira, mintsem a zenei tudásra. Az ilyen szándék szerint kiválasztott kántorok ezért a zenét, amiről amúgy is nagyon keveset tudnak, csak mint mellékes munkát folytatják. [...] Ha valóban találni is még itt vagy ott egy-egy kántort, aki érti a dolgát, és akinek van kedve zenei hivatalát becsülettel vezetni, többnyire az iskola előljárói, annak egyes egyházi felügyelői, akik közül sokan, nem kivéve sem a kántort, sem az iskolásokat, nem szívelik a zenét, igyekeznek akadályozni a zene gyakorlását.

A szerző ezután rátér a speciális „zeneiskolák” problémáira, és itt a helyzetnek megfelelően közvetlenül is utal a lipcsei Tamás-templomban uralkodó viszonyokra:

Sőt, még olyan iskolákban is, amelyeket törvényeik szerint főleg azzal a szándékkal alapítottak, hogy bennük legkivált zenét tanítsanak és tanuljanak, és *musicus eruditus*okat [képzett muzsikusokat] neveljenek, gyakran az előljárók által támogatott iskolamester a zene legesküdtebb ellensége. Mintha csak egy jó latinista és egy jó muzsikus olyan dolgok lennének, amelyek egymást szükségképpen kizárnák.⁵¹

Könnyen lehet, hogy Bachnak valamikor volt rá alkalma, hogy kollégájával, Quantz-cal ismertesse a Lipcsében uralkodó viszonyok dilemmáját (esetleg 1741-es vagy 1747-es berlini látogatásakor). Még valószínűbb, hogy ez a szövegrész Johann Friedrich Agricola berlini udvari zeneszerzőnek tulajdonítható, aki Quantz hallgatólagos szerzőtársa volt,⁵² és aki a leírt helyzetet az 1738 és 1741 közötti években Bach magántanítványaként testközelből tapasztalhatta meg.⁵³

51 J. J. Quantz: *Fuvolaiskola*. Ford. Székely András. Budapest: Argumentum, 2011, 302.

52 Ld. Dok III, Nr. 651 K.

53 Ennek a Tamás-iskola viszonyaira utaló szövegrésznek és Agricolának mint lehetséges közvetítőnek az összefüggésére már Hans-Joachim Schulze is felhívta a figyelmet, ld. H.-J. Schulze: „Das didaktische Modell der Thomaner im Spiegel der deutschen Musikpädagogik des 18. Jahrhunderts”. In: *Alte Musik und Musikpädagogik*. Hrsg. H. Krones. Wien, 1997, 185–198., ide: 197–198.

Térjünk azonban vissza a „Fleckeisen-esethez”. Az 1740-es években a Tamásiskolában uralkodó – legjobban az évtized első felében dokumentált – viszonyok zavarosak, és a szereplők agresszív viselkedésével és állóháborúkkal terheltek voltak. Mindez könnyen odáig fajulhatott, hogy Bach, főnökeinek türelmét és tűrőképességét kimerítve, úgy döntött, hogy többé nem jelenik meg minden vasárnap a kóruson, sőt (időnként) teljesen visszavonul – válaszul arra, hogy Ernesti többékevésbé önkényesen kivonta magát az ügyeleti szolgálat alól, vagy általánosabban: reagálva főnökeinek nyílt és burkolt kísérleteire, hogy az iskolában és az internátusban csökkentsék a zenélés jelentőségét. Másfelől viszont az is elképzelhető – és a hozzáférhető dokumentumokkal teljes összhangba hozható –, hogy a rektor és az iskola elöljárója egy bizonyos ponton közösen úgy döntött, hogy Bachot időnként tüntetően „kivonja a forgalomból”, és a rendszeres templomi zenélést egy kipróbált (korábbi?) prefektusra bízva, válaszul Bach „nyakasságára” és arra, hogy már korábban megtagadta, hogy szolgálati kötelezettségeinek önhatalmú mellőzéséről elöljáróival akár csak kommunikáljon.⁵⁴ Az a körülmény, hogy a még hozzáférhető dokumentumokban ilyesmire nem találunk utalást, jöllehet a kórusról való távolmaradás kétségkívül Bach munkaköri leírásának megszegését jelentette,⁵⁵ és ez bizonyára szankciókkal járhatott, nem bizonyítja, hogy ilyesmire – a Fleckeisen által érzékeltetett módon – nem került mégis sor. Különösen mivel egyes tanácstagok számára praktikusabbnak látszhatott a „kezelhetetlen” kántor, karnagy és „udvari zeneszerző” ügyét, akinek természetes távozása belátható volt, a lehető legkevesebb feltűnéssel, az egyszerűbb szolgálati úton kezelni, mint egy hosszadalmas jogi csatározásba belebonyolódni – iskolai alkalmazottak elmozdítása az állásukból Szászországban ebben az időben még súlyos fegyelmi vétségek esetében is ritkán fordult elő, és mindig különböző hatóságoknál lefolytatott többféle peres ügyel járt. Így új megvilágításba kerül még a lipcsei városi tanács látszólag olyan ízléstelen eljárása is, mint Gottlob Harrer Brühl miniszter óhajára megrendezett 1749-es meghallgatása.

Fleckeisen döbelni álláspályázatának gondos értékelése és a lehetséges háttér megvizsgálása nem teszi lehetővé a dokumentum egyértelmű interpretációját a Tamás-kántor kétéves „kihagyásának” datálása (1742/43 vagy valamikor 1743 és 1746 között) tekintetében, illetve arra vonatkozóan, hogy a „Fleckeisen-eset” egyszeri alkalom volt-e,⁵⁶ mi volt a kiváltó oka, és hogy Bach milyen mértékben szüntette be tevékenységét a templomi zene szervezőjeként és az előadások irányítójaként (esetleg „két teljes éven át”, de csak a „közönséges” vasárnapokon). Mindenesetre kézenfekvő a dokumentum alapvető tartalmát összhangba hozni Bach új egyházzenei műveinek, sőt egész évfolyamoknak a hiányával a 40-es években –

54 Ld. Dok II, Nr. 280.

55 Ld. Dok. I, 177–178.

56 Még az Ernesti által kiválóan értékelt prefektus, Christian Beck (aki 1741/43-ban volt az iskolában, ld. a 17. lábjegyzetet) beiratkozási és távozási dátumának diszkrpanciája is magyarázható azzal, hogy esetleg hosszabb időn át helyettesítette Bachot a kóruson; az évszámok részben kétértelmű olvasata és interpretációja természetesen óvatosságra int.

olyan művekével, amelyeket ezek szerint meg sem komponált –, illetve a korábbi műveinek előadásaival kapcsolatos kevés konkrét információval. Ez pedig aláhúzza azoknak az akkoriban ténylegesen papírra vetett „zenei végrendeleteknek” az értékét, amelyeknek a zeneszerző a mindennapjait szentelte – s amelyeknek a megalkotása oly messze állt a Tamás-kántor szolgálati kötelezettségeitől.

Minden bizonnyal abból kell kiindulnunk, hogy Bachnak a hivatali kötelesegeiről való felfogása kántori tevékenységének kései időszakában alapvetően megváltozott, és vele együtt a templomi előadásokkal kapcsolatos művészi igénye is, és hogy a korai lipcsei művekben kifejezésre jutó magas fokú motivációt hűvös pragmatizmus, sőt időnként érdektelenség váltotta fel. Talán ez mutatkozik meg abban az apró részletben is, hogy Ernestinek a prefektusok harcával kapcsolatos – teljesen megbízhatónak tekinthető – fejtegetései szerint 1736-ig bevett gyakorlat volt, hogy „az első prefektus [a főtemplomokban] sohasem vezényel”, és Bachot távollétében vagy betegsége esetén az Új templom zenei vezetője helyettesíti.⁵⁷ Csak a 30-as évek végéről és a 40-es évekből van adat arra, hogy a prefektusok visszamenőleg nem pusztán a chorus musicus vezetőjeként nevezik meg magukat (motették előadásakor), hanem (Bach távollétében) a tulajdonképpeni templomi zene helyettes vezetőjeként is⁵⁸ – talán egy Gerlach és Bach közti viszály következményeképpen, amelyre nem ok nélkül utaltam korábban; ez az 1738 körüli évekre datálható, és a két zenész viszonyát bizonyára helyrehozhatatlanul megrontotta (ami bizonyosan negatív következményekkel járt Bach és a Collegium musicum kapcsolata szempontjából is).⁵⁹

A Fleckeisen-dokumentum megvizsgálása mindenesetre rávilágít annak a megjegyzésnek a hátterére, amelyet Born polgármester tett Johann Friedrich Doles Tamás-kántorra történő megválasztásával kapcsolatban: „úgy véli, hogy a kántori tisztség korábbi alapjaival kapcsolatban, amelyekre Kuhnau úr épített, és [amelyeket] az új [kántor] mind a zenét, mind az információkat illetően figyelembe vett, Bach úr idejében sok visszasság történt”.⁶⁰

Malina János fordítása

57 Dok II, Nr. 382–383.

58 Fleckeisen mellett különösen áll ez Johann Nathanael Bammlerre, akinek – amint ez Bammlernek a Hammer-féle ösztöndíjjal kapcsolatos pályázatából kitűnik – maga Bach jelentette ki 1749-ben, hogy „teljes joggal bízhatná rá a kórusok prefektúráját, mint olyanra, aki a másik kórus templomi zenéjét 3 évig irányította, sőt utolsó iskolaévében az első kórusnak hasonlóképpen prefektusa volt, és mind a motettékat, mind pedig távollétében a teljes templomi zenét dirigálta” (ld. Wollny: „*Neue Bach-Funde*”, 37–44.; továbbá Dok V, A 82 b). Ezt a közlést maga Bammler foglalta négy évvel később versben megfogalmazott, a schneebergi kántori állás elnyerését célzó (sikertelen) pályázatának következő ékes kétsorosába: „Mivel egy Bach sem tartott alkalmatlannak engem, akire a zenét és a kórust három évig rábízta” (szabad fordítás; a német eredeti: „Da mich auch selbst ein Bach nicht ungeschickt geschaut, der mir drey Jahre lang Musik und Chor vertraut” – schneebergi városi levéltár, Nr. 3062: *Acta Die Erzeugung die vacirende Stelle des Cantoris alhier betr. Anno 1682 1696 1697 1747 1753*, f. 154–155.; nyomtatásban: Dok V, C 656 a). Ez az állítás valójában persze a második kórus Bammler általi vezetésére vonatkozhat, amelyet Bach három évig rábízott.

59 Ld. Maul: *Johann Adolph Scheibes Bach-Kritik*, 180–185.

60 Dok III, Nr. 671.

First published as “Zwey ganzer Jahr die Music an statt des Capellmeisters auf-führen, und dirigiren müssen”. Überlegungen zu Bachs Amtsverständnis in der 1940er Jahren’. In: *Bach-Jahrbuch*, 2015. Leipzig: Neue Bachgesellschaft, 2015, pp. 75–97. In English: ““Having to perform and direct the music in the Capellmeister’s stead for two whole years”’: Observations on How Bach Understood His Post during the 1740s’. In: *Understanding Bach*, 12, Bach Network UK, 2017, pp. 37–58.

Michael Maul (b. 1978) studied musicology at the University of Leipzig. In 2006 he completed his award-winning dissertation on Baroque Opera in Leipzig (1693–1720) at the University of Freiburg (supervised by Christoph Wolff) and in 2013 completed his habilitation thesis on the history of the Leipzig St. Thomas School *Dero berühmter Chor–Die Leipziger Thomasschule und ihre Kantoren 1212–1804*. He has been a member of the research team at the Bach Archive in Leipzig since 2002, at the moment he is head of research section I. He was visiting professor at the Peabody Institute, Baltimore 2014–15 and is currently a lecturer at the Universities of Leipzig and Halle. His numerous publications focus on German baroque music of the 17th and 18th centuries, with a particular emphasis on J. S. Bach. Maul’s work attracted international attention with a discovery he made in 2005 in Weimar’s Duchess Anna Amalia Library. This was a hitherto overlooked manuscript containing *Alles mit Gott und nichts ohn’ ihn*, BWV 1127, the first previously unknown vocal work by Bach to be found in 70 years. Further research in Weimar identified other previously unknown manuscripts in Bach’s hand, this time of music by other composers, throwing light on his musical education.